

УДК 94(477):352.07:338.43«189/191»

С.В. Горохов

ПОГЛЯДИ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОШИРЕННЯ АГРОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядається спроба земських органів Чернігівської губернії вирішити проблему, пов'язану з підвищенням агрономічних знань серед сільського населення, шляхом створення мережі спеціальних закладів та курсів.

Ключові слова: губернія, повіт, земська управа, курси, школа, агрономічні знання.

Досвід минулого є постійною складовою не тільки культури, а й успішного розвитку держави та суспільства в цілому. Особливого значення цей досвід набуває на сучасному, дуже непростому етапі розвитку України.

Сьогодні існує чимало проблем соціального та економічного характеру, вирішення яких потребує у більшості випадків неординарного, нешаблонного підходу. Все більше сьогодні лунає пропозицій щодо активізації дій з боку місцевих органів самоврядування. В цьому відношенні досвід земських органів самоврядування Російської імперії може бути використаний у такому напрямі, як за умов обмеженості фінансів з метою їх ефективного використання вирішувати певного роду місцеві проблеми.

Тематика нашої статті буде присвячена вивченню одного фрагменту земського досвіду та їх діяльності – поширенню агрономічних знань. У якості приклада ми взяли матеріали земств Чернігівської губернії, яка мала, з одного боку, гострі проблеми у сільському господарстві, а з іншого – невеликі фінансові можливості. В той же час, земська організація в Чернігівській губернії належала до повітового типу, що обумовлює різноманітну ініціативу з боку повітових управ.

Кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст. в історії українських земель, які входили до складу Російської імперії, став етапом, на якому в урядових та суспільних колах активізувався процес пошуку шляхів подолання кризових явищ в соціально-економічній сфері.

Підвищення агрономічних знань серед селян було одним з перших напрямків агрономічної допомоги. На початку ХХ ст. в країні вже діяли вищі та середні сільськогосподарські заклади, які готували агрономів, інструкторів та ін. Але, як відзначала тогочасна суспільна думка, стан агрономічної освіти у Російській імперії був у жалюгідному стані. Число шкіл не відповідало вимогам часу. Підготовка учнів не відповідала потребам, більшість матеріалу вивчалася теоретичним шляхом, непоодинокими були випадки, коли агроном, вже працюючи, не

міг дати пояснення селянам про нові агротехнічні досягнення і зібрати деякі сільськогосподарські знаряддя. Більшість випускників аграрних шкіл не отримували знань, необхідних для ведення справи в умовах сільської общини. Як правило, вивчався лише досвід приватних господарств і тому випускники йшли працювати в основному у маєтки. Такі умови навчання робили випускників непридатними до роботи в умовах сільського господарства. Крім того, погана підготовка агрономів підривала і їх власний авторитет на селі.

Причиною такого стану було те, що усі заклади з агрономічної освіти були невідповідного державного підпорядкування. Наприклад, центральне керівництво належало міністерству просвітництва, яке відносилось до аграрних закладів без урахування їх специфіки. Така ситуація не давала можливості цим закладам отримати завчасно необхідну матеріальну підтримку чи перейти до нових програм викладання [2].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. земства все більше звертають увагу на агрономічну освіту. Розпочавши широку економічну допомогу сільському господарству, земства всю повноту роботи поклали на агрономічний склад.

В умовах занепаду сільського господарства, недостатньої кількості агрономів, земства Чернігівської губернії включили до своєї сфери такі напрямки діяльності, як підвищення агрономічних знань селян та створення мережі аграрних навчальних закладів.

Більш активним у справі поширення агрономічної освіти виявилися земства Чернігівської губернії. Недостатні фінансові можливості спонукали губернське земство використати кадровий, матеріально-технічний потенціал уже існуючих загальноосвітніх закладів. У 1870 р., наприклад, губернськими зборами обговорювалося питання про відкриття при земській вчительській семінарії сільськогосподарських курсів з метою залучення вчителів до участі у розповсюдженні аграрних знань серед населення. Іншу позицію зайняли повітові земства. Починаючи з кінця 1870-х років, Глухівським, Суражським, Борзенським повітовими земствами пропонувалися проекти щодо створення у повітах агрономічних училищ з дворічним строком навчання. Але до кінця 90-х років ХІХ ст. жоден зі вказаних проектів не був реалізований. Не було єдиного бачення серед земств Чернігівської губернії і щодо форми поширення агрономічних знань.

Губернське земство обмежилось тим, що у 1890 р. видало постанову, за якою у разі відкриття в губернії сільськогосподарської школи будь-якою організацією, воно надавало фінансову підтримку у розмірі 2000 крб. Згодом, у 1899 р., губернське земство щорічно фінансувало Майновську державну сільськогосподарську школу у розмірі

2000 крб., встановило стипендію розміром 50 крб. для учнів аграрних шкіл у кожному повіті. У справі перепідготовки кадрів губернське земство у період з 1893-1904 рр. видавало 900 крб. для вчителів від кожного повіту, які були слухачами літніх короткочасних сільськогосподарських курсів [3, 1278].

Причиною такої позиції земств було небажання брати на себе значний фінансовий тягар при відкритті аграрних шкіл. Але якби земства і виявили бажання, то в цей період вони не змогли б активно взяти участь у створенні освітньо-агрономічних закладів, бо законом 1891 р. земствам заборонялося мати власні навчальні заклади. В цих умовах земству залишалося лише фінансувати аграрну сферу.

Великий внесок Чернігівське губернське та повітові земства зробили, взявши посильну участь у відкритті Майновської сільськогосподарської школи, Новозибковського реального училища з сільськогосподарським відділенням, Борзенської школи садівництва. Крім того, у 1899 р. губернська управа постановила відкрити жіночу школу з домашнього господарства. На її облаштування було асигновано 11484 крб. та ще 6776 крб. на її утримання. У 1900 р. було вирішено відкрити жіночу сільськогосподарську школу у Ніжині.

На цьому етапі своєї економічної діяльності земства Чернігівської губернії завдяки збільшенню власних матеріальних можливостей змогли здійснити радикальні заходи у підвищенні рівня агрономічної освіти, займаючись створенням умов для кращої підготовки агрономів і сприяючи активному залученню селян до підвищення агрономічних знань.

На активізацію земської діяльності вплинули також зміни політики уряду щодо значення агрономічної освіти. 26 травня 1904 р. Державна Рада розглянула Положення про сільськогосподарську освіту та визнала, що ця сфера потребує негайного реформування. Для цього було затверджено постанову, якою у законодавчому порядку передбачалася участь земств у поширенні агрономічної освіти.

У 1906 р. Міністерство Державного майна видало постанову про порядок устрою народного читання, за яким дозволялося проводити агрономічну освітню діяльність серед селян усім державним установам. У свою чергу, це стало сигналом до активізації дій з боку земства [1, 824].

Форми і методи розповсюдження агрономічної освіти залежали від реального стану речей у губерніях. Земства Чернігівської губернії сконцентрувалися на створенні більш дешевих та ближчих до потреб селян короткочасних сільськогосподарських курсів. Як правило, курси були загальними та спеціальними кооперативними, з питань садівництва і т. п.

Активно до поширення агрономічних знань

залучилося губернське земство. За його постановою 1904 р. усі повітові управи для розвитку цього напрямку додатково отримали фінансову підтримку. У 1907 р. на 43 черговій сесії земська губернська управа, за пропозицією губернських агрономів О. Гаршина та Т. Губенко, постановила перейти до створення районних тимчасових сільськогосподарських курсів у кожному повіті. Головною вимогою до слухачів була зайнятість у сфері сільського господарства. Перші такі курси були організовані у 1907 р. Мглинським та Новгород-Сіверським повітовими земствами [8, 1-5].

Активніше повітові земства починають працювати з 1908 р., коли губернське земство поступово збільшує асигнування. Так, у 1908 р. воно відрахувало на цю справу 1000 крб., у 1909 р. – 2000 крб., 1911 р. – 3000 крб. [5, 1280].

Нового імпульсу поширення агрономічної освіти отримало із зростанням потреб у фахівцях. Чернігівське губернське земство з метою забезпечення відповідними кадрами відкрило курси для підготовки фахівців для кооперативних організацій. Перші курси такого роду були відкриті у м. Ніжині у 1908 р., у Новгород-Сіверському та у Борзні [4, 159-166].

Ніжинські курси з рахівництва були відкриті для задоволення потреб сільськогосподарських спілок. Але було прочитано тільки 48 лекцій, і вони були змішаного характеру без практичних занять. Висвітлювалася історія та принципи кооперації, законодавчі підстави її організації. Також слухачі отримали інформацію про досвід кооператорів в Англії. Взагалі, як відзначали самі лектори, слухачі віднеслися до занять з зацікавленням, аудиторії були постійно переповнені.

Краще були організовані Новгород-Сіверські курси. Лекції з рахівництва проводилися не тільки для представників від спілок та організацій дрібного кредиту, а й для всіх бажаючих. На відміну від попередніх курсів, лекції не були змішаними. Читалися курси приватного рахівництва, діловодства, принципів дрібного кредиту і відповідних питань законодавства. Слухачам давалися завдання для самостійної роботи. Окрім суто спеціальних тем, лектори знайомили слухачів з розвитком торгівлі та інших галузей господарства, що значно поширювало їх кругозір. Деякі лекції носили характер співбесід, особливо з питань організації кооперації на Заході. За цією ж схемою були організовані і Борзенські кооперативні курси. Особливістю останніх було те, що у читанні лекцій взяли участь, крім лекторів з кооперативних питань, агрономи, 55% слухачів були від кооперативних організацій [4, 160].

У 1910-1913 рр. щорічно у різних повітах (Кролевецькому, Новозибківському, Чернігівському, Стародубському та Борзенському

земствах) проходили сільськогосподарські тижневі курси. У відкритті курсів, як правило, брав участь губернський агроном Т.С. Губенко. Більшість слухачів, а і їх число сягало у середньому 60-66 осіб, були віком до тридцяти років. Це – селяни з середнім розміром землеволодіння, направлені на навчання за рахунок повітового земства чи товариства. Основна тематика була присвячена питанням землекористування та землеволодіння, вивчалися юридичні підстави володіння. Проводилися екскурсії до склепів, де слухачам демонстрували роботу машин. Демонструвалися показові ділянки та відвідувалися найкращі пасіки. Оскільки більшість курсів проводилися навесні, тобто під час польових робіт, отримані знання можна було відразу застосувати на практиці [6].

Крім курсової форми, земства активізували консультативну діяльність агрономів. Ще у 1905 р. Чернігівське губернське земство видало постанову про включення до їх обов'язків проведення читань та лекцій серед селян на агрономічні теми. Так, у Мглинському повіті тематично консультації були присвячені техніці обробки землі, удобрюванню землі мінеральними добривами, догляду за озиминою. Крім того, представники заможних верств селянства у письмовій формі не раз зверталися до агроному з різного роду питаннями на сільськогосподарські теми.

У Остерському повіті популяризація сільськогосподарських знань проявилася у виданні та розповсюдженні друкованих порад про різні сільськогосподарські культури. У Козелецькому повіті агроном брав участь у сільськогосподарських читаннях, організованих Ново-Басанською та Кобизькою сільськогосподарськими спілками. За дорученням управи повітовим агрономом була підготовлена брошура «Глинобитные постройки», видана за рахунок повітового земства. У Ніжинському повіті агроном провів сім читань у Носові, Виркіївці, Ніжині, Дроздовці. Читання були присвячені питанню значення кооперативних організацій у розвитку селянських господарств та проблемам вдосконалення селекційної справи у тваринництві. Остання тема читань проходила під час проведення виставки тварин. Під час продажу насіння агрономом В.О. Яблонським безкоштовно роздавалися друковані брошури по кормовим культурам; у Борзенському повіті земський агроном брав безпосередню участь у організації роботи сільськогосподарських спілок. Повітове земство відмічало велику активність та зацікавленість з боку слухачів цих читань, зокрема, коли питання торкалися устрою сільськогосподарської спілки. Селяни також мали можливість безкоштовно користуватися бібліотекою.

Але така активність з боку агрономів стосовно поширення сільськогосподарських знань була

не у кожному повіті. Проте, у північних повітах, наприклад, Мглинському, були створені спеціальні курси при повітовій земській управі для вчителів та учнів земських та церковно-приходських шкіл [7, 138-144]. Ця форма розповсюдження надавала можливість селянам отримати деякі агрономічні знання. Як показувала практика, курси мали й негативні сторони, більшість селян не могла самостійно застосовувати отримані знання, потрібна була постійна присутність агронома. Крім того, такі знання носили обмежений характер, бо не були пов'язані з раніше набутим досвідом. Саме викладання було не систематизованим і мало теоретичний характер. Крім зазначених вище причин, перешкодою для поширення агрономічних занять було недовірливе ставлення місцевих органів влади. Достатньо було необережного слова лектора або скарги з боку місцевого служителя церкви, і курси заборонялися, а лектор вислався за межі повіту.

Наступним кроком у поширенні агрономічних знань стала діяльність зі створення власних земських сільськогосподарських шкіл. Так, у 1910 р. Стародубське повітове земство відкрило сільськогосподарську школу другого розряду з фінансуванням 1000 крб. щорічно. Після деяких перетворень у 1913 р. школа була переведена до першого розряду. Для догляду за школою був створений наглядовий комітет, до якого увійшли представники від Стародубського і губернського земства та головного управління землеустрою. [3]

Підводячи підсумки, перш за все зазначимо, що думка про поширення агрономічної освіти серед селян виникла ще у другій половині XIX ст. і сприймалася земствами Чернігівської губернії як прогресивний та необхідний захід. Але у той же час земським діячам потрібно було декілька десятиліть, поки вони змогли прийти до єдиної форми їх поширення. За цей період, у тяжких економічних та політичних умовах, земства займалися пошуком оптимальних форм поширення агрономічних знань серед населення та підготовки агрономічного складу. В Чернігівській губернії цей процес мав свої особливості. Земства надали перевагу стаціонарним короткочасним курсам, а не лише навчальним закладам чи простим лекціям серед селян.

Створення мережі такого роду спеціальних закладів дало змогу більшості сільського населення, яке не мало можливості в той час навчатися в середніх та вищих навчальних закладах, отримати необхідні агрономічні знання. Зрозуміло, що одних курсів, і це зазначали й самі земські діячі, було недостатньо. Але, в той же час, земства намагалися проводити їх щорічно, і з кожним роком тривалість курсів зростала від тижневих до річних. Значна увага була приділена підготовці агрономічного складу.

Особливістю діяльності земств на цьому етапі

було те, що одночасно зі збільшенням коштів на утримання закладів, земства намагалися удосконалити їх навчальну систему та наблизити її до вимог часу.

Взагалі потрібно підкреслити те, що земства зуміли зробити агрономічну освіту суспільною справою. Завдяки такій політиці земства започаткували розвиток місцевої самопомогі серед населення.

Посилання

1. Державний архів Сумської області, ф. 759, оп. 2, спр. 183, арк. 824.
2. Земская сельскохозяйственная школа и крестьянство // ЗемскоДело. – 1913. – №11,12.
3. Земская деятельность в области развития сельскохозяйственного образования в Черниговской губернии // Земское Дело. – 1913. – № 19. – С. 1278-1275.
4. Курсы по кооперации и счетоводству кооперативных учреждений в Черниговской губернии. // Земский сборник Черниговской губернии за 1910 г. – № 11.
5. Мельников Я. Земская деятельность в области развития сельскохозяйственного образования в Черниговской губернии // ЗемскоеДело за 1913 г. – № 19. – С. 1280-1282.
6. Минин О. Районные сельскохозяйственные курсы губернского земства в м. Бобрине // Черниговская земская неделя за 1913 г. – № 8,10,21.
7. О деятельности уездных земств Черниговской губернии по сельскохозяйственным и экономическим мероприятиям в 1906 г. // Земский сборник Черниговской губернии за 1907 г. – Ч., 1907. – № 11. – С. 138-144.
8. Об организации районных курсов по сельскому хозяйству // Журнал заседания Черниговского губернского собрания 43 сессии 1907 года. – Ч., 1907. – С. 1-5.

Горохов С.В. Взгляды земств Черниговской губернии на распространение агрономических знаний в конце XIX – начале XX ст.

В статье рассматривается попытка земских органов Черниговской губернии решить проблему повышения агрономических знаний среди сельского населения путем создания специальных учреждений и курсов.

Ключевые слова: губерния, уезд, земская управа, курсы, школа, агрономические знания.

Horokhov S.V. Chernihiv zemstvo's views on distributing of agricultural knowledge in the late XIX –early XX century

This article depicts attempt of Chernihiv zemstvo authority to solve the problem of distributing agricultural knowledge among farmers by establishing special institutions and training courses.

Key words: province, county, zemstvo, training courses, school, agricultural knowledge.

15.03.2013 р.

УДК 373.018.1(09)(477.51)«18/191»

О.М. Лещенко

ЖІНОЧІ ПРИВАТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

У статті на основі аналізу літератури та архівних джерел висвітлено проблему організації діяльності та навчально-виховного процесу жіночих приватних пансіонів та шкіл в Чернігівській губернії в XIX ст. – на поч. XX ст. Пропонується розглянути мережу даних закладів освіти, яка діяла на той час.

Ключові слова: приватний, пансіон, приватні школи, заклади освіти, жіноча освіта.

Діяльність в Україні середніх жіночих навчальних закладів – невід’ємна сторінка історії. Тенденція вітчизняної історіографії відтворювати історію освіти на основі дослідження діяльності лише чоловічих закладів видається необ’єктивною, адже традиція роздільного навчання в історії України нараховує багато століть [9, 11].

Актуальність посилюється також тим, що питання приватної освіти в Україні в XIX – на поч. XX ст. загалом та в Чернігівській губернії зокрема не були предметом ґрунтовного наукового дослідження, проте існує досить чисельна література, в якій автори торкалися лише окремих аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, серед науковців, які займалися вивченням певних аспектів організації та діяльності приватних навчальних закладів, дослідженням особливостей нормативно-правової бази функціонування шкіл, що діяли в Україні в зазначений період, слід назвати О.М. Друганову [2], І.М. Левченко [3], І.В. Лисенко [4], О.В. Перетятко [6], Т.А. Удовичку [7], Н.А. Сейко [8], Т.В. Сухенко [9] та ін. У їхніх дослідженнях аналізується законодавча політика щодо організації приватних освітніх установ, дещо побіжно висвітлена мережа таких шкіл в Україні.

Недостатня наукова розробленість досліджуваного явища і зумовила напрямок нашого пошуку. Відтак, у статті розкриваються особливості процесу формування мережі жіночих приватних навчальних закладів освіти Чернігівської губернії у XIX – на поч. XX ст.

Активна діяльність в Україні приватних пансіонів, як першого історичного типу середнього навчального закладу, простежується в першій третині XIX ст. З часом, через значні порушення, уряд обмежував їх відкриття. А в другій половині XIX ст. популярність пансіонів падає через конкуренцію з жіночими інститутами, школами, гімназіями та прогімназіями. Проте, вони зберегли своє значення навіть і на початку XX ст. в тих невеличких містах, де не було інших середніх шкіл [10, 63].

Аналіз даних свідчить, що в Чернігівській